

A Theological Reflection on the Meaning of Women's Development and Flourishing

Zaynab Tajik^{1✉} and Fatimah Qasempur²

1. *Corresponding Author*, Department of Theoretical Foundations of Gender, Women and Family Research Institute, Tehran, Iran. Email: tajik.i.z11@gmail.com

2. Department of Social Sciences, Women and Family Research Institute, Tehran, Iran. Email: fateme.ghasempour@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
11 October 2025
Received in revised form
19 November 2025
Accepted
11 December 2025
Available online
22 December 2025

Keywords:

Women's
development,
women's flourishing,
Islamic theology,
gender differences
(tafāwut-hā-yi
jinsīyati),
divine wisdom
(ḥikmat-i ilāhī)

ABSTRACT

This study, adopting a theological approach, re-examines the concept of "women's development and flourishing" within the framework of Islamic anthropology. It seeks to answer: How can a comprehensive theological definition of female development be offered that goes beyond the prevailing statistical and managerial approaches in macro-level policy documents? The central problem is that in strategic documents such as the Seventh Development Plan, the concept is often presented without a clear theoretical foundation and with a predominance of statistical perspectives, whereas in Islamic theology, female development is connected to divine attributes such as justice ('adl) and wisdom (ḥikmah) as well as to the question of the ultimate purpose (ghāyat) of creation. Consequently, the flourishing of female potentials is a manifestation of divine justice and wisdom in the human realm. In this article, first, the Qur'ānic concept of development (rushd) and its philosophical analysis based on the theory of potentiality and actuality (quwwah wa fi'l) are examined; then, its relationship with gender (jinsīyat) within the system of Islamic theology is explained. The findings show that while men and women share a common human essence, their paths of development, in light of existential differences, are diverse and complementary. This analysis, while critiquing the two extremes of "gender-neutrality" and "gender-fixation" in Western theories, emphasizes that female development is meaningful only within the context of authentic female identity. The research method is qualitative, based on content analysis of theological texts, philosophical works, and contemporary writings in the field of gender theology. The conclusion is that a theological explication of female development not only provides the necessary theoretical foundation for enriching scholarly discussions but also has direct application in social and cultural policy-making, and can, by offering alternative criteria, serve as a guide in reforming the approach of the Seventh Development Plan and in designing an indigenous model of gender justice and women's flourishing.

Cite this article: Tajik, Z., & Ghasempour, F. (2025). A Theological Reflection on the Meaning of Women's Development and Flourishing. *Theology Journal*, 12(2), 75-101. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23483.2074>.

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: 10.22034/pke.2026.23483.2074

1. Introduction

Human development and flourishing (*rushd wa shukūfā'ī*) rank among the most fundamental concepts within the epistemological systems of religions and theological-philosophical schools, having always been understood in connection with the ultimate purpose (*ghāyat*) of human existence and the perfection (*kamāl*) of one's being. In Islamic thought, development is not merely external progress or the expansion of social functions; rather, it refers to the actualization (*fi 'līyat yāftan*) of human innate dispositions (*isti'dād-hā-yi fitrī*) through divine guidance (*hidāyat-i ilāhī*) and conscious movement toward the purpose of creation. The Noble Qur'ān, through its frequent use of the term *rushd* and its cognates, employs this concept in opposition to *ghayy* (error), *ḍalālah* (misguidance), and *fasād* (corruption), presenting it as an indicator for discerning the correct path of individual and social life.

Despite the central position of the concept of development in Islamic sources, a review of the research literature reveals that the analysis of this concept has largely been conducted in a general and non-gendered manner. Most studies have examined development at the level of "generic humanity" (*insān-i naw'ī*) and have not independently and systematically analyzed its relationship with gender, particularly female identity. This is while the existential (*takwīnī*), psychological, and moral differences between men and women are considered, within the logic of Islamic wisdom and theology, as meaningful and wise (*ḥakīmānah*), and one cannot speak of human development without attending to them.

The importance of this issue is compounded in contemporary conditions, particularly at the level of social and cultural policy-making. In Iran's macro-level documents, including the Seventh Development Plan of the Islamic Republic of Iran, emphasis is placed on "removing obstacles to women's development and flourishing," yet these concepts are often employed without precise theoretical elaboration grounded in Islamic anthropology. The absence of a clear theological (*kalāmī*) definition of female development has paved the way for reductionist interpretations or those influenced by Western models. The central problem of this research is to explain the meaning of women's development and flourishing within the framework of Islamic theology and to clarify its relationship with female gender. The present article seeks, by drawing on Islamic anthropology and theological foundations, to explain the possibility and necessity of thinking about "female development" and to offer a theoretical framework for redefining the criteria for evaluating women's development.

2. Methodology

The present research is qualitative in nature and based on theoretical analysis, conducted with a theological (*kalāmī-īlāhīyātī*) approach. The research method is documentary content analysis (*taḥlīl-i muḥtawā-yi asnādī*), and the data have

been gathered from Qur'ānic, exegetical (tafsīrī), philosophical, and theological sources, both classical and contemporary. The verses of the Noble Qur'ān, as the primary source, have served as the basis for extracting the semantic network of the concept of development, and their anthropological and guidance-related implications have been analyzed using authoritative exegeses.

Alongside transmitted (naqlī) sources, rational ('aqlī) theological foundations, particularly the theory of potentiality and actuality (quwwah wa fi'l), have been employed to explain the process of development and flourishing. Furthermore, theological texts have been examined with a focus on divine attributes such as justice ('adl) and wisdom (ḥikmah) to explain the relationship between female development and the systems of creation (takwīn) and legislation (tashrī'). Conceptual analysis of gender has also been carried out by reference to Islamic logic and thought, and gender has been explained as a "secondary intelligible" (ma'qūl-i thānī-yi mantiqī) and a comprehensive concept that encompasses all physical, psychological, moral, and spiritual dimensions of the human being. This combined rational-transmitted theological approach has made possible the conceptual reconstruction of an indigenous and coherent model of female development.

3. Findings

The research findings indicate that development, in the logic of the Qur'ān and Islamic theology, is a teleological, existential, and guidance-oriented concept that is realized through the actualization of human innate dispositions on the path of servitude to God ('ubūdīyat) and proximity to Him (qurb-i ilāhī). Development is not limited merely to the increase of external capabilities or statistical and quantitative indicators; rather, it concerns the discernment of truth from falsehood (ḥaqq az bāṭil), conscious choice, and steadfastness on the divine path. The conceptual opposition between development and ghayy (error) in Qur'ānic verses shows that development is a sign of a person's rational and moral maturity and his or her capacity to make wise decisions.

With respect to gender, the findings indicate that men and women share a common essence (gawhar) of humanity and the capacity to attain perfection, yet their paths and manifestations of development, in accordance with existential and ontological differences, are diverse and complementary. In this research, gender is not reduced merely to biological differences; rather, it encompasses a set of physical, psychological, emotional, and moral characteristics that play an essential role in the formation of identity and the pattern of development. From this perspective, female development has its own specific exigencies (iqtidā'āt), and it cannot be measured by the criteria of male development or by purely quantitative, gender-neutral models.

Theological analysis demonstrates that the flourishing of female potentials is a manifestation of divine justice and wisdom in the human realm. The two extreme approaches of "gender-neutrality" (jinsīyat-zudā'ī), which ignores

differences between men and women, and "gender-fixation" (*jinsīyat-zagī*), which reduces these differences to discrimination and inequality, both fall short of a balanced understanding of female development. Female development is meaningful only within the context of authentic female identity (*hūwīyat-i aṣīl-i zanānah*) and through harmonious interaction among individual, familial, and social roles. On the basis of this analysis, the article proposes a conceptual framework for offering alternative criteria for female development that can serve as a basis for revising the prevailing indicators in high-level policy documents.

4. Conclusion

The convergence of the research findings demonstrates that the theological explication (*tabīn-i kalāmī*) of women's development and flourishing is a theoretical and practical necessity. This explication, by returning to the anthropological foundations of Islam, makes possible the formulation of a comprehensive definition of female development that is neither based on similarity to male models nor confined within the framework of purely quantitative and managerial indicators. Female development, within this framework, means the actualization of women's God-given potentials in all existential dimensions and on the path toward realizing the purpose of creation.

This approach can serve as a basis for conceptual revision in strategic documents, including development plans, and can offer alternative criteria for measuring women's development and flourishing. Finally, the present article is a step toward establishing an indigenous theory (*nazariyyah-yi būmī*) of female development within the intellectual system of Islam—a theory with the capacity to be utilized in scientific, educational, social, and cultural policy-making domains. This research does not claim to offer an implementation model, but it can be used as a theoretical foundation for revising high-level documents and designing indigenous models of gender justice (*'adālat-i jinsīyatī*) and women's flourishing.

Declarations

Authors' Contributions: Both authors were equally involved in all phases of the research, from the initial conception and data gathering to the analysis and writing of the manuscript.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgments: The authors have no acknowledgments to make.

Ethical Considerations: All ethical standards were observed during the research and publication process, and all authors confirm this.

Funding: No funding was received from any public, commercial, or non-profit funding body.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Generative AI and AI-Assisted Technologies Statement: No artificial intelligence tools were used in the writing of this manuscript.

انجمن کلام اسلامی ۱۳۸۷

پژوهشنامه کلام

شاپا چاپی: ۵۳۲۵-۲۴۷۶
شاپا پرهخت: ۶۶۷-۲۷۸۳
Homepage: pke.journals.miu.ac.ir

جامعة
المصطفی
العالمیة

تأملی کلامی بر معنای رشد و شکوفایی زنان

زینب تاجیک^۱ و فاطمه قاسمپور^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه مبانی نظری جنسیت، پژوهشکده زن و خانواده، تهران، ایران، رایانامه: tajik.i.z11@gmail.com

۲. استادیار گروه علوم اجتماعی، پژوهشکده زن و خانواده، تهران، ایران، رایانامه: fateme.ghasempour@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:

رشد زنان،

شکوفایی زنان،

کلام اسلامی،

تفاوت‌های جنسیتی،

حکمت الهی

این پژوهش با رویکردی کلامی-الهیاتی به بازخوانی مفهوم «رشد و شکوفایی زنان» در چارچوب انسان‌شناسی اسلامی می‌پردازد و در پی پاسخ به این پرسش است که چگونه می‌توان تعریفی جامع و الهیاتی از رشد زنانه ارائه داد که فراتر از رویکردهای آماری و مدیریتی رایج در اسناد کلان باشد. مسئله اصلی آن است که در اسناد راهبردی از جمله برنامه هفتم پیشرفت، مفهوم رشد و شکوفایی زنان غالباً بدون پشتوانه نظری روشن و با غلبه نگاه آماری مطرح شده است. این در حالی است که در کلام اسلامی، بحث رشد زنانه با صفات الهی همچون عدل و حکمت و با مسئله غایت خلقت پیوند دارد و بدین‌سان، شکوفایی استعدادها و زنانه تجلی عدالت و حکمت الهی در ساحت انسانی است. در این مقاله، نخست مفهوم رشد در قرآن و تحلیل فلسفی آن بر اساس نظریه قوه و فعل بررسی می‌شود و سپس نسبت آن با جنسیت در منظومه کلام اسلامی تبیین می‌گردد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زن و مرد هرچند در گوهر انسانیت مشترک‌اند، اما مسیرهای رشد آنان در پرتو تفاوت‌های تکوینی، متنوع و مکمل است. این تحلیل ضمن نقد دو افراط «جنسیت‌زدایی» و «جنسیت‌زدگی» در نظریات غربی، تأکید می‌کند که رشد زنانه تنها در بستر هویت اصیل زنانه معنا می‌یابد. روش تحقیق کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای متون کلامی، فلسفی و آثار معاصر در حوزه کلام جنسیتی است. نتیجه پژوهش آن است که تبیین کلامی رشد زنانه نه تنها مبانی نظری لازم برای غنای مباحث علمی است، بلکه کاربردی مستقیم در سیاست‌گذاری اجتماعی و فرهنگی دارد و می‌تواند با ارائه معیارهای جایگزین، در اصلاح رویکرد برنامه هفتم پیشرفت و طراحی الگوی بومی عدالت جنسیتی و شکوفایی زنان راهگشا باشد.

استناد: تاجیک، زینب؛ قاسمپور، فاطمه. (۱۴۰۴). تأملی کلامی بر معنای رشد و شکوفایی زنان. پژوهشنامه کلام، ۲(۲)، ۱۰۱-۷۵

<https://doi.org/10.22034/pke.2026.23483.2074>

© نویسنده (گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

رشد و تعالی انسان از بنیادی‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین مفاهیم در منظومه معرفتی بشر است، مفهومی که به‌مثابه مطلوب ذاتی وجود انسان، همواره در کانون تأملات فلسفی، دینی و تربیتی قرار داشته است. انسان و جوامع انسانی، متناسب با جهان‌بینی حاکم بر نظام فکری خود، کوشیده‌اند حقیقت رشد را شناسایی، تبیین و در عرصه حیات فردی و اجتماعی محقق سازند. این حقیقت در سنت‌های فکری و دینی، با مفاهیمی چون کمال، شکوفایی، فعلیت‌یافتن استعدادها و قرب الهی صورت‌بندی شده و هر یک از این مفاهیم، ناظر به بعدی از حرکت وجودی انسان به‌سوی غایت خویش است.

در این میان، قرآن کریم با رویکردی هدایت‌محور و فطرت‌بنیاد، تصویری متمایز و عمیق از رشد انسانی ارائه می‌دهد. رشد در منطق قرآن، صرفاً به‌معنای پیشرفت بیرونی یا انباشت مهارت‌ها و توانمندی‌های اجتماعی نیست، بلکه ناظر به شکوفایی استعدادهای فطری انسان در پرتو هدایت الهی و در مسیر عبودیت و تحقق خلافت الهی است. کاربرد مکرر واژه «رشد» و مشتقات آن در قرآن کریم، که نوزده مورد به کار رفته‌اند، نشان‌دهنده جایگاه محوری این مفهوم در هندسه معرفتی وحی و دعوت انسان به پیمودن مسیری آگاهانه، هدفمند و متناسب با سرشت الهی خویش است.

با وجود این، بررسی ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد که علی‌رغم مطالعات گسترده پیرامون مفهوم رشد در کلام عقلی و نقلی اسلامی، این مفهوم عمدتاً به‌صورت کلی و غیرجنسیت‌مند تحلیل شده است. اغلب پژوهش‌ها، رشد را در سطح «انسان نوعی» بررسی کرده و کمتر به نسبت آن با جنسیت، به‌ویژه هویت زنانه، پرداخته‌اند. در حوزه فلسفه اسلامی نیز، اگرچه رشد در چارچوب‌هایی چون قوه و فعل، کمال وجودی و حرکت جوهری تبیین شده است، اما ترجمه این مفاهیم بنیادین در بستر زیست زنانه و تحلیل نسبت آن با ساختار وجودی و نقش‌های خاص زنان، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

این خلأ نظری، در شرایط معاصر، اهمیتی مضاعف می‌یابد؛ به‌ویژه آنکه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، زمینه‌های جدیدی برای حضور و کنش‌گری اجتماعی زنان فراهم شده و مفاهیمی چون «رشد» و «شکوفایی بانوان» وارد ادبیات رسمی و اسناد کلان کشور شده‌اند. برای نمونه، در بندهای مرتبط با زنان در برنامه هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران، بر «رفع موانع رشد و شکوفایی بانوان» تأکید شده است (ماده ۱۵ سیاست‌های کلی برنامه هفتم پیشرفت، ابلاغی مقام معظم رهبری). بی‌آنکه تعریف مفهومی دقیق، کلامی و مبتنی بر انسان‌شناسی اسلامی از این واژگان ارائه شود. این وضعیت، خطر تقلیل یا تفسیر ناهماهنگ این مفاهیم با جهان‌بینی اسلامی را در عرصه سیاست‌گذاری در پی دارد.

از این‌رو، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که «رشد و شکوفایی زنان در منظومه معرفتی اسلام، به‌ویژه از منظر کلام اسلامی، چه معنا و مؤلفه‌هایی دارد و این مفهوم چگونه در نسبت با فطرت، غایت‌مندی و ساختار وجودی زن تبیین می‌شود؟». در همین راستا، پژوهش می‌کوشد به این سؤالات پاسخ دهد که: مفهوم «رشد» و «شکوفایی» در قرآن کریم و کلام عقلی و نقلی اسلامی دارای چه ابعاد و مؤلفه‌هایی است؟ این مفاهیم در

نسبت با جنسیت زنانه چه معنای خاصی می‌یابند؟ از منظر کلام اسلامی، رشد زنانه چگونه قابل تبیین است و چه تفاوتی با برداشت‌های رایج توسعه‌ای و سکولار دارد؟

فرضیه اصلی این پژوهش آن است که رشد و شکوفایی زنان در کلام اسلامی، مفهومی تک‌بعدی یا صرفاً اجتماعی نیست، بلکه فرآیندی وجودی، فطرت‌بنیاد و غایت‌مند است که در پرتو هدایت الهی و با توجه به تفاوت‌های جنسیتی در نظام حکیمانانه خلقت، معنا و جهت خاص می‌یابد. بر اساس این فرضیه، تفاوت‌های جنسیتی نه مانع رشد، بلکه تعیین‌کننده مسیر، شیوه و اولویت‌های فعلیت‌یافتن استعداد‌های زنانه در چارچوب عبودیت و قرب الهی‌اند.

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکردی کلامی و تحلیل مفهومی انجام شده است. داده‌های تحقیق از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل منابع قرآنی، تفسیری، فلسفی و کلامی گردآوری شده‌اند. روند پژوهش به صورت نظام‌مند شامل تحلیل شبکه معنایی «رشد و شکوفایی» در قرآن کریم، تبیین مبانی فلسفی و کلامی رشد با تأکید بر نظریه قوه و فعل، بررسی مفهوم جنسیت در اندیشه اسلامی و در نهایت، تحلیل رشد و شکوفایی زنان با توجه به ساختار وجودی و جنسیتی آنان است. در گام پایانی نیز، دلالت‌های سیاست‌گذاری و معیارهای جایگزین نگاه‌های کمی‌گرا در مسائل فرهنگی، تربیتی و اجتماعی مبتنی بر یافته‌های نظری پژوهش ارائه می‌شود.

ساختار مقاله بدین گونه سامان یافته است که ابتدا مفاهیم «رشد» و «شکوفایی» در قرآن کریم واکاوی می‌شود؛ سپس مبانی فلسفی و کلامی رشد تبیین می‌گردد. در ادامه، نگاه اسلام به جنسیت بررسی شده و بر پایه آن، الگوی مفهومی رشد و شکوفایی زنان ارائه می‌شود. در بخش پایانی نیز، پیامدها و پیشنهادهای سیاست‌گذاری مبتنی بر این الگو مطرح خواهد شد. غایت نهایی پژوهش، ارائه الگویی بومی، اسلامی و جنسیت‌مند از رشد زن مسلمان است؛ الگویی که هم ریشه در متن وحی و عقلانیت فلسفی دارد و هم قابلیت بهره‌گیری در اسناد و راهبردهای کلان فرهنگی و اجتماعی را داراست.

پیشینه پژوهش

مفهوم «رشد» به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در حوزه‌های معرفتی اسلام، به‌ویژه در تفسیر، فلسفه، کلام و تربیت اسلامی، همواره مورد توجه اندیشمندان مسلمان بوده است. پژوهش‌های مختلفی کوشیده‌اند با تکیه بر منابع قرآنی، روایی یا فلسفی، به تبیین معنا، مراتب و ابعاد گوناگون رشد در ساحت انسانی بپردازند. با این حال، اغلب این پژوهش‌ها، یا به بررسی کلی مفهوم رشد در ارتباط با هدایت و کمال انسانی پرداخته‌اند، یا آن را در چارچوب نظام تربیتی عام اسلامی تحلیل کرده‌اند. بدون آنکه به تفکیک نسبت آن با جنسیت، به‌ویژه رشد زنانه، توجه کرده باشند.

در میان پژوهش‌های تفسیری، مقاله «بررسی مفهوم رشد از دیدگاه قرآن کریم» با رویکردی تحلیلی، به بررسی موارد استعمال واژه رشد و مشتقات آن در آیات قرآن پرداخته و رشد را در نسبت با مفاهیمی چون هدایت، ایمان، عقلانیت، صلاح و قرب الهی معنا کرده است. نویسنده در این پژوهش، رشد را فرآیندی درونی، تدریجی

و غایت‌مند دانسته که از سوی خداوند هدایت می‌شود و از نظر مفهومی، با واژه‌هایی چون «غی» و «ضالالت» در تقابل است.

علی‌رغم وجود پژوهش‌های متعدد درباره مفهوم رشد در قرآن و فلسفه اسلامی، بررسی مقایسه‌ای آن‌ها نشان می‌دهد که اغلب این تحقیقات از چند جهت دارای محدودیت یا خلأ هستند:

نخست آنکه اغلب پژوهش‌های قرآنی موجود، اعم از تفسیری یا مفهومی، به تبیین عمومی مفهوم رشد در قرآن پرداخته‌اند، بی‌آن‌که آن را در نسبت با جنسیت، به‌ویژه هویت و نفس زنانه، تحلیل کرده باشند. نگاه این دسته از مطالعات معمولاً کلی و عام است و مفهوم رشد را در سطح انسان نوعی (بشر بدون تفکیک جنسیتی) بررسی می‌کند.

دوم، در پژوهش‌های فلسفی نیز مفهوم رشد معمولاً در چارچوب حرکت جوهری، قوه و فعل، کمال وجودی و عقل نظری تبیین می‌شود، اما کمتر تلاشی برای ترجمه این مفاهیم در بستر زیست زنانه و نسبت آن با ابعاد وجودی خاص زنان صورت گرفته است.

سوم، حتی در ادبیات برنامه‌ریزی و توسعه زنان که واژگانی چون «رشد» و «شکوفایی» را به کار می‌برند، به‌ویژه در اسناد سیاست‌گذاری مانند برنامه هفتم توسعه جمهوری اسلامی، هیچ‌گونه تعریف نظری و الهیاتی روشنی از این مفاهیم ارائه نمی‌شود و واژه‌ها اغلب در سطحی آماری، ابزاری یا شعاری باقی می‌مانند.^۱ در این میان، وجه ممتاز مقاله حاضر در چند نکته اساسی است:

◀ نخستین پژوهش کلامی مفهومی است که رشد و شکوفایی را با تأکید بر نسبت با جنسیت زنانه تحلیل می‌کند؛

◀ از رویکرد ترکیبی نقلی و عقلی بهره می‌گیرد و با رجوع به قرآن، فلسفه اسلامی و منابع کلامی، تلاش می‌کند مفهومی دقیق، بنیادین و بومی از رشد زنانه ارائه دهد؛

◀ با بهره‌گیری از روش تحلیل مفهوم و تمرکز بر واژگان و شبکه‌های معنایی، سطحی عمیق‌تر از فهم رایج رشد را نمایان می‌سازد؛

◀ خلأ موجود در سیاست‌گذاری اجتماعی و فرهنگی را هدف گرفته و مفاهیم کلیدی اسناد رسمی (مانند رشد و شکوفایی زنان در برنامه توسعه) را نظریه‌پردازی می‌کند؛

◀ نهایتاً می‌کوشد الگویی مفهومی برای رشد زن مسلمان طراحی کند که هم ناظر به متن وحیانی است و هم قابلیت بهره‌برداری در نظام آموزشی، تربیتی و توسعه‌ای را دارد.

بدین ترتیب، این مقاله در میان پژوهش‌های مشابه، با تمرکز ویژه بر جنسیت، کاربرست مفاهیم در سیاست‌گذاری، و اتصال عقلانیت فلسفی با تفسیر قرآنی، جایگاهی منحصر به فرد می‌یابد و می‌تواند گامی در جهت تأسیس «نظریه رشد زنانه در منظومه فکری اسلام» تلقی شود.

۱. تحکیم نهاد خانواده و رفع موانع رشد و شکوفایی بانوان.

ادبیات مفهومی

پیش از ورود به بخش یافته‌های این پژوهش، تبیین مفاهیم کلیدی همچون «رشد» و «جنسیت» ضروری است. در این بخش، صرفاً به بررسی معنای واژگانی این مفاهیم پرداخته می‌شود؛ تحلیل دقیق‌تر، و تبیین مفهومی و اصطلاحی آن‌ها در چارچوب مبانی کلامی و الهیاتی، در بخش‌های بعدی و تحلیل‌های تفصیلی پژوهش ارائه خواهد شد.

رشد

رشد در فرهنگ فارسی عمید به معنای به راه راست شدن، از گمراهی به راه آمدن، پایداری و ایستادگی در راه، نمو، ترقی و بالیدگی آمده است. رشید نیز به معنای دارای رشد، هادی و دلیر است (عمید، ۱۳۸۸، ص. ۶۵۲). در روان‌شناسی غربی نیز معمولاً رشد را تغییراتی مطرح می‌کنند که با پیشرفت همراه باشد و در ضمن از طرح و هدف مشخص پیروی کند (شریعتمداری، ۱۳۹۰، ص. ۱۳). مطالعات روان‌شناسی غربی معمولاً جنبه‌های عقلانی، اجتماعی، عاطفی، اخلاقی و بدنی را برای رشد در نظر می‌گیرند، اما بعد وجودی، الهی یا معنوی شخصیت انسان کم‌تر مورد توجه آنان است. برخی از اندیشمندان نیز فرآیند رشد کودک را فرآیند شکوفایی استعدادها و او در نظر می‌گیرند. آن‌ها رشد کودک را در اثر تربیت به رشد گل و گیاه تشبیه می‌کنند و به وضوح بیان می‌کنند هر انسانی دارای استعدادهای خاصی است که در وضع مناسب شکوفا می‌شود. مسیر رشد از قبل معلوم است و وظیفه مربی صرفاً آماده‌سازی زمینه‌های رشد است (باقری، ۱۳۸۷، ص. ۴۷).

جنسیت

جنسیت در معنای لغوی آن، حالت و کیفیت جنس است (معین، ۱۳۵۳، ج. ۱، ص. ۱۷۴). تا قبل از ورود فعالان فمینیسم به این عرصه، جنسیت حاصل جنس بود؛ یعنی اگر ما تفاوتی در نحوه حالات و کیفیات زنانگی و مردانگی می‌دیدیم، به دلیل وجود جنس متفاوت زنان و مردان بود و ذاتی و تکوینی و طبیعی به حساب می‌آمد. تفکیک میان جنس (sex) و جنسیت (gender) را فمینیست‌های رادیکال در اوایل دهه ۱۹۷۰ به وجود آوردند. آن اوکلی (Ann Oakley) در کتاب جنس، جنسیت و جامعه، جنس را واژه‌ای می‌داند که به تفاوت‌های زیست‌شناسانه میان زن و مرد اشاره دارد و معمولاً برای نشان دادن چنین تفاوتی چند گزینه اصلی در نظر گرفته می‌شود: ساخت کروموزوم‌های جنسی، ارگان‌های تولیدگر، آلت‌های تناسلی داخلی و خارجی، هورمون‌ها و ویژگی‌های ثانویه جنسی. در برابر، واژه جنسیت بر سیمای اجتماعی تفاوت‌های زن و مرد دلالت دارد و طبقه اجتماعی زنانه و مردانه را توضیح می‌دهد. از نگاه اوکلی، تفاوت‌های روان‌شناختی میان دو جنس از تربیت اجتماعی ناشی می‌شود و ارتباطی با جنس و ویژگی‌های بیولوژیکی ندارد (دلفی، ۱۳۸۵، ص. ۱۶۳). پس از این، به تدریج معنای جدیدی وارد ادبیات فمینیست‌ها شد که واژه جنس را با توجه به تفاوت‌های بیولوژیکی برای اشاره به جنس زن یا مرد، و واژه جنسیت را برای اشاره به ویژگی‌های متفاوت رفتاری که در قالب جامعه شکل گرفته، به کار برده‌اند (جین، ۱۳۸۳، ص. ۲۷).

این تقسیم‌بندی اثر بزرگی بر بسیاری از مسائل مرتبط با زنان و نقش‌های اجتماعی و خانوادگی آن‌ها گذاشت. مهم‌ترین هدف فمینیست‌ها از این تقسیم‌بندی این بود که نشان دهند تأثیر خصوصیات بیولوژیکی و ذاتی در نقش‌های جنسیتی بسیار ناچیز و اندک است و نقش‌های جنسیتی بیش از هر چیز حاصل تربیت، فرهنگ و جامعه است. از آنجاکه تربیت، فرهنگ و باورهای جامعه قابل تغییر است، می‌توان باورها و انتظارات از زنان را تغییر داد؛ در نتیجه نقش‌های جنسیتی نیز تاریخی و تحول‌پذیر خواهند شد (جین، ۱۳۸۳، صص. ۲۴-۲۷).

این مباحث تحولاتی در زمینه روان‌شناسی و جامعه‌شناسی جنسیت نیز ایجاد کرد؛ تا پیش از این جداسازی واژگان جنس و جنسیت از سوی فمینیست‌ها، روان‌شناسان جنسیت به دنبال برجسته کردن فاصله دو جنس بودند، که گاهی با تکیه بر نقش هورمون‌ها و تفاوت‌های آناتومیک یا به عبارتی مبانی زیستی دو جنس، نقش‌های جنسیتی را توجیه می‌کردند. اما پس از این جداسازی مفهومی میان جنس و جنسیت، عمدتاً روان‌شناسان جنسیت به دنبال اثبات این مطلب بودند که تفاوت‌های میان دو جنس آنقدر اندک است که قابل اغماض است و نباید در جایگاه اجتماعی و نقش‌ها مؤثر باشد (خسروی، ۱۳۸۲، صص. ۱۳-۱۵).

در مطالعات جامعه‌شناسی جنسیت نیز برخی جنس را به‌عنوان عامل تفکیک دو مقوله جسمی و ژنتیکی رد نموده و می‌پندارند ضرورت‌های اجتماعی در انسان است که دو جنس را به وجود می‌آورد، نه ضرورت‌های زیست‌شناختی. آنچه زنان و مردان را از هم متمایز می‌کند، مردانگی و زنانگی آن‌ها در فرآیند عادات اجتماعی است. تمایز دو واژه جنس و جنسیت باعث توسعه این نظریه شد و نهایتاً به این نتیجه منجر شد که تمایزات جنس و معانی جنسیت ریشه در دنیای اجتماعی دارد و به‌جای فرآیندهای زیستی و ژنتیکی، فرآیندهای اجتماعی کلید درک جنسیت است (سفیری و ایمانیان، ۱۳۸۸، صص. ۲۸-۳۰).

در فضای منطق اسلامی، واژه جنسیت معقول ثانی منطقی است؛ مفهوم جنسیت، کلیت، عرضیت، نوعیت و مانند آن‌ها از آن امور ذهنی‌اند که بر ماهیت عارض می‌شوند و به‌سبب اینکه عروض و اتصافشان در ذهن است، «معقول ثانی منطقی» نامیده می‌شوند (سبزواری، ۱۳۶۹، ص. ۳۹). جنسیت صرفاً به بُعد مادی و بدن جسمانی اشاره نمی‌کند و شامل تمام ابعاد وجود انسانی و ویژگی‌های جسمانی، روحانی، اخلاقی و روانی می‌شود.

از آنجایی که اولین و آشکارترین نقطه تفاوت‌های زنانگی و مردانگی در بدن مادی است، حکمای اسلامی در عین عنایت به تفاوت در گرایش‌ها و احساسات و تفاوت در روان و رفتار، زن و مرد را بر پایه بدن و جسم مادی تعریف کرده‌اند (رک: ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ج. ۲، صص. ۴ و ۱۱۱). در فضای فلسفه اسلامی، توجه به جنس و جنسیت را بیشتر می‌توان در تأثیرات بدن در اخلاقیات دنبال کرد؛ شاید صریح‌ترین عبارات به تمایز جنس و جنسیت را بتوان به اخوان الصفا نسبت داد که با مطرح کردن جنسیت ظاهری و جنسیت باطنی، اولین قدم به این تفکیک را در فضای فلسفه اسلامی برداشتند (اخوان الصفا، ۱۴۱۲ق، ج. ۲، ص. ۴۴۲).

منظور ما از جنسیت در این نوشتار، تمام ویژگی‌های جسمی، روحی، روانی، احساسی و اخلاقی و... در زنان و مردان است.

کلام جنسیتی

علم کلام در طول تاریخ به شیوه‌ها و دیدگاه‌های مختلف تعریف شده است؛ بسته به اینکه از دریچهٔ موضوع، هدف یا غایت به بررسی این علم پرداخته شده باشد، شاهد تعاریف متفاوتی از این علم بوده‌ایم. توجه در تعاریفی که علم کلام را متکفل پرداختن به یک وظیفه دانسته‌اند تا تعاریفی که چندوظیفگی را برای این علم قائل بودند، سیر تاریخی و زاویهٔ دیدگاه‌های مختلف به این علم را نشان می‌دهد.

فارابی با تأکید بر هویت ابزاری علم کلام، آن را صنعتی دانسته است که انسان به وسیلهٔ آن می‌تواند به اثبات آراء و افعال معینی بپردازد که واضح ملت به آن‌ها تصریح کرده است. و معتقد است به وسیلهٔ آن می‌توان دیدگاه‌های مخالف، آراء و افعال بیان‌شدهٔ آن‌ها را باطل کرد (فارابی، ۱۹۹۶، ص. ۸۶). آنچه از تعریف فارابی برمی‌آید این است که او معتقد است علم کلام چند وظیفهٔ مهم بر عهده دارد و وظیفهٔ این علم تنها در پاسخ به شبهات محدود نمی‌شود. در واقع، وظیفهٔ اصلی متکلم فهم و اثبات نظر دین دربارهٔ موضوع و مسئلهٔ خاصی است. در میان معاصران، شهید مطهری در زمرهٔ کسانی است که به تعریف علم کلام پرداخته است. وی در تعریف علم کلام گفته است:

علم کلام علمی است که دربارهٔ عقاید اسلامی، یعنی آنچه از نظر اسلام باید بدان معتقد بود و ایمان داشت، بحث می‌کند؛ به این نحو که آن‌ها را توضیح می‌دهد و دربارهٔ آن‌ها استدلال می‌کند و از آن‌ها دفاع می‌نماید. (مطهری، ۱۳۷۴، ج. ۲، ص. ۵۷)

بهترین تعریف علم کلام، تعریفی است که هم‌زمان در بردارندهٔ موضوع، روش و اهداف این علم باشد؛ بر این اساس، شاید بتوان گفت:

علم کلام دانشی است که به استنباط، تنظیم و تبیین معارف و مفاهیم دینی پرداخته و بر اساس شیوه‌های مختلف استدلال اعم از برهان، جدل، خطابه و... گزاره‌های اعتقادی را اثبات و توجیه می‌کند و به اعتراض و شبهات مخالفان دین پاسخ می‌دهد. (خسروپناه، ۱۳۷۹، ص. ۴)

با توجه به تعریف فوق، فواید و اهداف علم کلام و وظیفهٔ متکلمان عبارت‌اند از: استنباط، تنظیم، تبیین معارف و مفاهیم دین، دین‌پژوهی و شناخت دین به شیوهٔ تحقیقاتی نه تقلیدی، اثبات مدعیات اعتقادی و عقلائی کردن آن‌ها، پاسداری از آموزه‌های دینی و زدودن شبهات از آن‌ها (خسروپناه، ۱۳۷۹، ص. ۴).

فهم، تبیین، اثبات، تسبیح (سامان دادن)، تنظیم (به نظام درآوردن)، تصحیح، توجیه، کارآمدسازی و دفاع از آموزه‌های اعتقادی و ایمانی و نظام‌های دینی که با روش‌های گوناگون عقلی و نقلی و با دغدغهٔ دینی صورت می‌گیرد، علم کلام نامیده می‌شود. طبق این تعریف، علم کلام وظیفهٔ معرفت‌زایی دارد و کار آن صرفاً پاسخ به شبهات نیست، بلکه به‌دست آوردن دیدگاه دین در یک مسئلهٔ خاص از جمله وظایف علم کلام است. این تعریف از علم کلام امکان شناخت بهتر ماهیت کلام جنسیتی را نیز فراهم خواهد کرد. کلام جنسیتی به دنبال فهم ماهیت جنسیت از دل متون دست اول دینی است، تا بعد از تبیین و اثبات نظر دین دربارهٔ جنسیت، آن را سامان داده، به نظام درآورد و زمینهٔ کارآمدسازی و دفاع از آموزه‌های اعتقادی و ایمانی و نظام‌های دینی در حوزهٔ جنسیت و زنان را فراهم کرده و به شبهات مطرح‌شده دربارهٔ آن نیز پاسخ دهد. طبق

این تعریف، کلام جنسیتی وظیفه معرفت‌زایی در حوزه جنسیت را دارد، و کار آن صرفاً پاسخ به شبهات نبوده، بلکه به‌دست آوردن دیدگاه دین در مسئله جنسیت از جمله وظایف اصلی کلام جنسیتی است. بنابراین، کلام جنسیتی به دنبال این غایت است که منظومه‌ای هماهنگ، استدلال‌پذیر و قابل دفاع از نگاه دین به جنسیت ارائه کرده و از طریق آن، بر ساخت هویت جنسیتی مؤمنانه فرد و جامعه تأثیر بگذارد.

مفهوم رشد در کلام اسلامی

بحث «رشد و شکوفایی زنان» تنها یک مسئله تربیتی یا اجتماعی-سیاستی نیست، بلکه به‌طور مستقیم با مبانی علم کلام پیوند دارد. از یک‌سو، پرسش از غایت خلقت انسان و کیفیت شکوفایی استعدادها ذیل بحث «افعال الهی» و صفات حکمت و عدل الهی قرار می‌گیرد. از سوی دیگر، بررسی تفاوت‌ها و اشتراکات زن و مرد در مسیر رشد، به مسئله «انسان‌شناسی کلامی حساس به جنسیت» مربوط است، که در کلام معاصر با عنوان «کلام جنسیتی» دنبال می‌شود. از این منظر، تحلیل رشد زنانه یک تلاش کلامی است. از آنجایی که کلام اسلامی به دو بخش عمده کلام نقلی و کلام عقلی تقسیم می‌شود، در این بخش، ابتدا معنای واژه «رشد» در آیات قرآن بررسی می‌شود و پس از آن، مفاهیم مرتبط با رشد در فلسفه اسلامی به‌طور اجمالی تحلیل خواهد شد.

مفهوم رشد در قرآن کریم

واژه «رشد» و مشتقات آن در قرآن کریم حدود ۱۹ بار به کار رفته و غالباً در سیاق مفاهیمی چون هدایت، عقل، صلاح و حق مطرح شده است؛ در مقابل، مفاهیمی همچون «غی»، «ضلالت»، «خسران» و «فساد» به‌عنوان نقطه مقابل آن قرار دارند (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۹؛ قرشی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۰). برای نمونه، در آیه «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره: ۲۵۶)، رشد در تقابل مستقیم با غی قرار گرفته و به‌معنای تشخیص آگاهانه راه حق از باطل به کار رفته است، که نشان‌دهنده بُعد معرفتی و هدایتی این مفهوم است.

صاحب تفسیر المیزان، رشد را به‌معنای «رسیدن به واقع امر» می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص. ۶۷). این معنا با کاربرد قرآنی رشد در آیاتی که بر تشخیص درست و دآوری صحیح دلالت دارند، سازگار است؛ از جمله در آیه «فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشِدًا فَأَدْعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ» (نساء: ۶)، که در آن، رشد شرط واگذاری اموال قرار گرفته و به‌روشنی ناظر به بلوغ عقلانی، قدرت تشخیص و صلاحیت تدبیر امور است، نه صرف بلوغ جسمانی. در برخی از معاجم، رشد به‌معنای رسیدن به حقیقت امر تعریف شده و «رشید» کسی دانسته شده است که تدابیر او در بستری استوار به غایت و کمال مطلوب بینجامد (هیكل، ۱۳۶۳، ص. ۴۸۱). این معنا با آیاتی که رشد را در پیوند با هدایت الهی و حرکت هدفمند انسان ترسیم می‌کنند، همخوانی دارد؛ چنان‌که در آیه «وَوَدَّعْنَاهُمْ هُدًى» درباره اصحاب کهف (کهف: ۱۳)، رشد و هدایت به‌مثابه امری درونی و وابسته به ایمان و انتخاب آگاهانه انسان معرفی می‌شود. برخی دیگر از مفسران، رشد را در اصل به‌معنای راه یافتن به مقصد دانسته‌اند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج. ۸، ص. ۴۲۱) یا آن را راه‌یابی به سوی هدف‌های برتر تعریف کرده‌اند (طالقانی، ۱۳۶۲، ص. ۷۱)؛ تعبیری که بر غایت‌مندی و جهت‌داری مفهوم رشد دلالت دارد.

از مجموع این شواهد لغوی، تفسیری و قرآنی می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم رشد در قرآن کریم، مفهومی بنیادین، درونی و غایت‌مدار است که در نسبت مستقیم با فطرت انسان، هدایت الهی و فعلیت‌یافتن استعدادها و ظرفیت‌های وجودی او تبیین می‌شود. برخلاف دیدگاه‌های صرفاً روان‌شناختی یا توسعه‌محور، رشد در منظومه معرفتی اسلام مفهومی تک‌ساحتی نیست، بلکه فرآیندی چندبعدی است که ساحت‌های عقلانی، معرفتی، اخلاقی و معنوی انسان را در بر می‌گیرد. بررسی سیاق آیات نشان می‌دهد که قرآن کریم، رشد را نه صرفاً به معنای نمو طبیعی یا پیشرفت مادی، بلکه به مثابه تشخیص صحیح، تحول درونی و حرکت هدفمند انسان در مسیر کمال و قرب الهی به کار می‌برد؛ امری که تفاوتی اساسی با تلقی‌های طبیعی‌گرایانه و روان‌شناختی از رشد دارد.

از آنچه گفته شد، مشخص است؛ مفهوم رشد در قرآن کریم، مفهومی بنیادین، غایت‌مدار و درونی است که در نسبت مستقیم با فطرت انسان، هدایت الهی و استعدادها و ظرفیت انسان تبیین شده است. برخلاف دیدگاه‌های صرفاً روان‌شناختی یا توسعه‌محور، در منظومه معرفتی اسلام، رشد مفهومی تک‌ساحتی نیست؛ بلکه همواره با تحول نفس، فعلیت‌یافتن قوای درونی و سلوک وجودی در جهت قرب الهی معنا می‌یابد. همچنین بررسی این مفهوم در سیاق آیات نشان می‌دهد قرآن با آنچه مدنظر طبیعی‌دانان و روان‌شناسان است، تفاوت اساسی دارد. رشد در قرآن صرفاً به معنای توسعه و نمو جسمی به کار نرفته است، بلکه به رشد و کمال در حوزه فکری، شناختی و معنوی انسان اشاره می‌کند.

آیه ۷ سوره حجرات «وَأَعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ»، با ترسیم ویژگی‌های «راشدون»، به تبیین مؤلفه‌های رشد در منظومه کلامی قرآن می‌پردازد. در این آیه، محبت به ایمان و تزئین قلب بدان به‌عنوان عطای الهی معرفی شده است و در مقابل، کفر، فسوق و عصیان به‌عنوان اموری مکروه و ناپسند در جان مؤمنان توصیف شده‌اند. از منظر کلام اسلامی، ایمان نه امری قراردادی و تحمیلی، بلکه حقیقتی هماهنگ با فطرت الهی انسان است (رک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۶۶، ص. ۶۸)؛ از این رو، محبوبیت ایمان و جلوه‌گری آن در قلب، نشانه فعلیت‌یافتن گرایش‌های اصیل فطری و هماهنگی قوای نفس با هدایت الهی است. بدین‌سان، رشد در منطق قرآن، به معنای شکوفایی استعدادهای فطری در پرتو هدایت وحیانی تفسیر می‌شود.

در سوی مقابل، کفر، فسوق و عصیان، به دلیل تعارض ذاتی با سرشت توحیدی انسان، مانع‌النندگی حقیقی او تلقی می‌شوند و انحراف از مسیر کمال را رقم می‌زنند. در تحلیل کلامی، رشد حقیقی نه صرفاً توسعه مهارت‌های عقلانی یا توانمندی‌های بیرونی، بلکه تحقق هماهنگی میان فطرت، عقل و وحی است؛ به‌گونه‌ای که قوای ادراکی و گرایش‌های قلبی انسان در خدمت عبودیت و تقرب الهی قرار گیرند. بر این اساس، آیه شریفه رشد را به‌عنوان تحقق مرتبه‌ای از حیات انسانی معرفی می‌کند که در آن، ایمان به‌عنوان مقتضای فطرت شکوفا شده و موانع فطری چون کفر و فسوق به حاشیه رانده شده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۸، ج. ۲۲، ص. ۱۵۹).

در آیه‌ای دیگر از سوره کهف، اصحاب کهف در پناه رحمت الهی از خداوند رشد طلب می‌کنند: «فَهَبْ لَنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا» (کهف: ۱۰). در اینجا، رشد به‌عنوان ثمره هدایت ربانی و طلب قلبی برای پیمودن مسیر حق مطرح می‌شود که ریشه در گرایش درونی انسان به حقیقت دارد. این آیه نشان می‌دهد

که رشد در قرآن، نه امری بیرونی و تحمیلی، بلکه فرآیندی درونی، اختیاری و مبتنی بر ظرفیت‌های فطری است (پارسا، ۱۳۶۷، ص. ۱۲۶).

بر اساس تحلیل‌های مفهومی، می‌توان گفت که رشد در قرآن؛ ناظر به شکوفایی قوای عقلانی، اخلاقی و معرفتی انسان است؛ در بستر ایمان، عبودیت و اخلاق تحقق می‌یابد و نیازمند زمینه‌ای درونی به نام استعداد فطری رشدپذیری است.

از دیگر آیات کلیدی در تبیین مفهوم رشد، آیه ۵۱ سوره انبیاء است: «وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِن قَبْلُ». در این آیه، رشد به‌عنوان موهبتی الهی به حضرت ابراهیم (ع) نسبت داده شده است که پیش از بعثت و در دوران جوانی به او عطا شده است. تعبیر «آتینا» نشان می‌دهد که رشد، صرفاً نتیجه شرایط بیرونی یا آموزش اجتماعی نیست، بلکه عطایی الهی است که در وجود انسان تحقق می‌یابد. همچنین اضافه شدن «رُشْدَهُ» به ضمیر ابراهیم، دلالت بر آن دارد که رشد، امری ناظر به ساحت درونی و شخصی انسان است، نه وصفی بیرونی یا نهادی. بر همین اساس، مفسران این آیه را ناظر به نوعی آمادگی درونی، بصیرت توحیدی و قدرت تشخیص حق از باطل دانسته‌اند که زمینه‌ساز هدایت آگاهانه و انتخاب مسئولانه است (کاردان و همکاران، ۱۳۸۰، ص. ۳۲۶).

در آیه‌ای دیگر از سوره کهف، اصحاب کهف در مقام دعا از خداوند درخواست رشد می‌کنند: «فَهَبْ لَنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا» (کهف: ۱۰). در این آیه، چند قرینه لفظی بر درونی بودن رشد دلالت دارد: نخست، طرح رشد در قالب دعا و طلب قلبی، که نشان می‌دهد رشد امری تحمیلی یا صرفاً ساختاری نیست، بلکه نیازمند خواست و آمادگی درونی انسان است. دوم، تعبیر «مِنْ أَمْرِنَا» که بر پیوند رشد با ساحت تصمیم، اراده و انتخاب انسان دلالت می‌کند. سوم، درخواست «تهیئه» رشد از سوی خداوند، که نشان می‌دهد رشد، فرآیندی تدریجی و درونی است که با هدایت ربانی و پاسخ به گرایش فطری انسان به حقیقت تحقق می‌یابد. از این رو، این آیه رشد را نتیجه تعامل هدایت الهی و گرایش درونی انسان معرفی می‌کند (پارسا، ۱۳۶۷، ص. ۱۲۶).

بر اساس این شواهد قرآنی و تحلیل‌های مفهومی مرتبط با آن‌ها، می‌توان گفت که رشد در قرآن کریم ناظر به شکوفایی قوای عقلانی، اخلاقی و معرفتی انسان است؛ فرآیندی که در بستر ایمان، عبودیت و انتخاب آگاهانه تحقق می‌یابد و مستلزم وجود زمینه‌ای درونی به نام استعداد فطری رشدپذیری است. بدین ترتیب، درونی بودن رشد نه به‌صورت مفروض، بلکه مستند به سیاق آیات، نوع نسبت‌دادن رشد به انسان و شیوه طرح آن در قالب عطای الهی و طلب اختیاری قابل استنباط است.

پژوهشگران معاصر، در تحلیل رشد قرآنی، آن را مفهومی ترکیبی و شبکه‌ای دانسته‌اند که با عقل، اختیار، محبت، هدایت و کمال مرتبط است. رشد مانند «رویدن» تلقی می‌شود: مربی همچون باغبان تنها زمینه را فراهم می‌کند تا آنچه در درون نهفته است شکوفا شود. رشد، در این معنا، نوعی کشف و فعلیت‌بخشی به قابلیت‌های نهفته انسان است، نه القای بیرونی یک شکل ثابت (رک: بابایی، ۱۳۸۸).

مرور شواهد و استدلال‌های پیش‌گفته، دلالت بر این دارد که رشد در آیات، در جهت اهداف متعالی و درجهت کمال حقیقی فردی، خانودگی و اجتماعی است که از طریق فعل اختیاری و انتخابی انسان به دست می‌آید (کاردان و همکاران، ۱۳۸۰، ص. ۳۶۶). فرایند فعلیت‌یافتن استعداد‌های الهی انسان در مسیر عبودیت

است. این استعدادها در وجود هر انسان به ودیعه نهاده شده‌اند و تنها با پاسخ به هدایت الهی، تربیت ربانی و مجاهدت درونی به فعلیت می‌رسند. همچنین رشد و شکوفایی گرچه با استعدادها و آمادگی فرد ارتباط دارد، قطعاً نیازمند تلاش‌ها و مجاهدات آگاهانه و ارادی انسان است.

تحلیل معنای رشد با توجه به متضاد آن در قرآن کریم

یکی از روش‌های مهم در فهم مفاهیم قرآنی، بررسی معنای آن‌ها از خلال تقابل‌های مفهومی یا «مفاهیم متضاد» است؛ به‌ویژه زمانی که واژه‌ای چون «رشد» واجد بار معنایی هستی‌شناختی، معرفتی و اخلاقی باشد. در قرآن کریم، واژه «رشد» با مشتقات مختلف آن، اغلب در کنار یا در تقابل با مفاهیمی چون غی، ضلالت، فساد، ضرر و کفر قرار می‌گیرد که هر یک ابعادی از ضدیت با رشد را نمایان می‌سازند (رک: قرشی، ۱۳۶۱، ج. ۴، ص. ۱۷۶؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۶۸، ج. ۲۵؛ مدرسی، ۱۳۷۷، ج. ۱۶، ص. ۴۷۰).

در آیه ۲۵۶ سوره مبارکه بقره آمده است: «فَدَّتَّيِّنَ الرُّشْدَ مِنَ الْغَيِّ». رشد در تقابل صریح با «غی» قرار می‌گیرد. مفسران واژه «غی» را به معنای گمراهی، انحراف، یا میل به باطل و هوای نفس دانسته‌اند. بنابراین، رشد در این تقابل، مفهومی ناظر به تشخیص حق، انتخاب آگاهانه و جهت‌گیری صحیح در حیات انسانی است. به بیان دیگر، همان‌طور که غی نشانه اختلال در قوای ادراکی و میل به ضلالت است، رشد نشان از فعلیت‌یافتن قوای عقلانی و فطری انسان در جهت شناخت حق است (قرشی، ۱۳۶۱، ج. ۵، ص. ۱۳۱). از منظر واژگان، در بسیاری از آیات، رشد با مفاهیمی هم‌نشین شده که بار معنایی مثبت دارند؛ مانند هدایت، تقوا، عقل، ایمان، فلاح و نور. در مقابل، غی، ضلالت، فسق، ضرر و خسارت، واژگان متضاد با آن هستند. این شبکه مفهومی نشان می‌دهد که رشد، صرفاً یک فرایند دانشی یا تربیتی نیست، بلکه حرکتی هستی‌شناختی از ظلمت به نور، از نقص به کمال و از حیرت به بصیرت است.

در برخی آیات، واژه «ضرر» در مقابل رشد آمده است، مثلاً در داستان حضرت موسی و خضر در سوره کهف، تأکید می‌شود آنچه گمان می‌رود مضر باشد، گاه در مسیر رشد معنوی است. از این‌رو، رشد با مفهوم «نفع حقیقی» گره خورده و با ادراک سطحی از خیر و شر تفاوت دارد. در این معنا، رشد نوعی بصیرت درونی است که انسان را از تمایلات زودگذر و خسارت‌بار نجات می‌دهد (قرشی، ۱۳۶۱، ج. ۴، ص. ۱۷۶).

بر این اساس، رشد در تقابل با متضادهایش به درستی معنا می‌یابد؛ اگر غی، ضلالت و ضرر، نشانگر گسست از فطرت، خسران وجودی و انحراف از هدایت باشند؛ رشد عبارت است از بازگشت به فطرت، فعلیت‌بخشی به قوه عقل و ایمان و پیمودن مسیر حق در پرتو نور الهی.

قرآن کریم رشد را تنها یک فرایند بیرونی یا ظاهری نمی‌داند، بلکه آن را به مثابه مسیر فعلیت‌بخشی به قابلیت‌هایی معرفی می‌کند که در نهاد انسان نهفته شده‌اند. آیه شریفه «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» (انعام: ۱۲۴) به این نکته اشاره دارد که اعطای رسالت الهی با شناخت ظرفیت‌های درونی فرد صورت می‌گیرد. بدین معنا که نقش‌های الهی تنها زمانی به انسان‌ها سپرده می‌شود که قابلیت وجودی و رشدیافتگی درونی آنان محقق شده باشد.

در آیه دیگری می‌خوانیم «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (اعلی: ۱۴) که با مفهوم فلاح، یعنی رشد و رستگاری پیوند دارد. تزکیه نوعی پالایش درونی برای شکوفایی نیروهای الهی در نفس است؛ بنابراین، فلاح و رشد ثمره شکوفایی استعدادهای فطری در بستر تهذیب نفس و هدایت ربانی است. تمام ابعاد یادشده، در صورتی معنا می‌یابند که انسان از نهاد خود دارای سرمایه‌های اولیه‌ای باشد که قابلیت رشد داشته باشند. قرآن در آیه شمس آیات ۷-۱۰ «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا» بر وجود دو گرایش درونی (فجور و تقوا) در ساختار نفس انسان تأکید دارد؛ گرایش‌هایی که انسان می‌تواند با بهره‌گیری از استعداد فطری تشخیص، انتخاب و تعالی، یکی را برگزیده و در مسیر رشد قرار گیرد، بنابراین رشد با ظرفیت وجودی کاملاً در ارتباط است (قرآنی، ۱۳۸۳، ج. ۷، ص. ۴۶۳).

در آموزه‌های روایی نیز این ارتباط درونی با وضوح بیشتری بیان شده است. امام صادق (ع) در حدیثی می‌فرماید: «إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا فَقَهَّمَهُ فِي الدِّينِ وَزَهَّدَهُ فِي الدُّنْيَا» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۳، حدیث ۸۰). این حدیث نشان‌دهنده آن است که هدایت الهی و رشد دینی، همراه با قابلیت درونی فرد و تمایل او به حقیقت است. این رشد درونی است که پذیرش علم، زهد و بینش را ممکن می‌سازد (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۶). بنابراین، رشد در منابع دینی اسلامی نه تنها مفهومی چندبعدی، بلکه وابسته به استعدادهای درونی، فطرت و جهت‌گیری وجودی انسان است. رشد از منظر قرآن، نوعی فعلیت‌بخشی به «سرمایه‌های آفرینشی» انسان است که در قالب عقل، فطرت، گرایش به حق و ظرفیت اخلاقی در وجود او نهاده شده‌اند. هر انسان، در سایه هدایت، اختیار و تلاش درونی، می‌تواند این استعدادها را شکوفا کند و مراتب مختلف رشد را طی نماید. از این منظر، رشد نه تحمیل بیرونی بلکه کشف درونی است؛ نه امری خطی بلکه فرآیندی سیال، فردی و غایت‌مدار که در پرتو تربیت ربوبی به کمال می‌رسد.

قوه و فعل: بنیان فلسفی مفهوم رشد و شکوفایی

در فلسفه اسلامی، به‌خصوص در سنت مشائی و حکمت متعالیه، مفهوم «رشد» با نظریه هستی‌شناختی قوه و فعل پیوند عمیقی دارد. رشد، در این چارچوب، مستلزم فعلیت‌یافتن ظرفیت‌های بالقوه انسان است؛ یعنی تبدیل قوه به فعل در سیر تکاملی نفس. به بیان دیگر، رشد «شکوفایی استعدادها و ظرفیت‌های ذاتی» است که به‌صورت قوه موجودند و باید به فعلیت برسند و بدون حرکت تدریجی انسان از حالت قوه‌گی به فعلیت تحقق نمی‌یابد. اصطلاح «قوه» در فلسفه اسلامی به‌معنای وجود بالقوه، توانمندی و آمادگی برای فعلیت یافتن است (مصباح یزدی، ۱۳۶۵، ص. ۲۵۷؛ طباطبایی، ۱۳۸۸، ج. ۲، ص. ۲۲۶؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج. ۵، ص. ۱۱۲). این قوه یا استعداد در نفس وجود دارد، هرچند هنوز بالفعل نیست؛ اما امکان حرکت به‌سوی کمال را دارد. «فعل» همان تحقق یا بروز آن قابلیت در ساحت موجود بالفعل است. حضور و تحقق قوه، مستلزم حرکت است؛ حرکتی که به‌تدریج انسان از قوه به فعل می‌رسد و این همان فرآیند رشد معنوی و وجودی است (مصباح یزدی، ۱۳۶۵، ص. ۲۵۸).

در فلسفه صدرالمতألهین، قوه و فعل نه تنها در مورد ویژگی‌های نفس، بلکه کل هستی را شامل می‌شوند. بر اساس این فلسفه، تمام موجودات بر اساس درجات وجود (از قوه تا فعلیت)، به سمت کمال حرکت می‌کنند. رشد به معنای اشتداد در وجود و گذر تدریجی از قوه به فعل محسوب می‌شود (رک: صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج. ۵، بحث قوه و فعل).

بنابراین، رشد در معناشناسی فلسفی، ارتباط مستقیم با استعداد درونی یا قوه دارد؛ یعنی آن بخش از نفس که ظرفیت دریافت علم، عمل، فضیلت یا محبت الهی را دارد. هرگاه این استعداد با تربیت، آموزش، عبادت و تفکر غنی شود، به فعل تبدیل می‌شود و استعدادهای انسان به فعلیت می‌رسد و شکوفا می‌شود. این شکوفایی تحت شرایطی چون آگاهی، اختیار و زمینه مناسب تربیتی رخ می‌دهد و خروج از قوه به فعل، همان «رشد» فلسفی است.

برهان قوه و فعل در فلسفه مشاء نیز قوی‌ترین روایت از نسبت حرکت و رشد است. در آنجا، قوه به منزله «استعداد ذاتی برای تغییر» است، و فعال‌سازی آن توسط عوامل وجودی (عقل، حس، اراده) محقق می‌شود. منتقدان گاهی این روایت را ذهنی یا انتزاعی تلقی کرده‌اند، اما پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد بسیاری از نقدها بر مبانی سوء برداشت از طبیعت تکوینی قوه است، نه تحلیل بنیادین آن (رک: طباطبائی، ۱۳۸۸، ج. ۲، مرحله نهم).

در فلسفه اسلامی، رشد انسان از نوع رشد وجودی و معنوی است که مبتنی بر تحقق خود وجود و قرب به ذات الهی می‌باشد. قرآن این معنا را در سوره‌های متعددی به تصویر کشیده و در قالب مفاهیمی چون رشد، هدایت، کمال، تزکیه و تقوا تبیین کرده است.

به‌طور خلاصه، یافته‌ها نشان می‌دهد که این دو حوزه (قرآن و فلسفه) در فهم رشد، مکمل یکدیگرند؛ قرآن مسیر کلی و هدف غایی رشد را نشان می‌دهد و فلسفه چگونگی حرکت نفس از قوه به فعل و رشد تدریجی آن را تحلیل می‌کند. رشد و شکوفایی در قرآن و فلسفه اسلامی مفهومی چندوجهی و عمیق دارد که از فعلیت‌یافتن استعدادها، نهفته نفس و حرکت تدریجی انسان در مسیر کمال حکایت می‌کند. رشد در این منظر، پیوندی میان قوه و فعل است که به شکوفایی قوای عقلانی، اخلاقی، معرفتی و معنوی انسان می‌انجامد و از راه تربیت، هدایت و اراده الهی تحقق می‌یابد. این فهم بنیادین، زیربنای هر گونه تحلیل کلامی، فلسفی و تربیتی درباره رشد و شکوفایی انسان به‌ویژه زنان در چارچوب مبانی دینی است. در این ترکیب، رشد زنانه نیز چونان یک انسان کامل شده در چارچوب فلسفی-قرآنی معنا می‌یابد که استعدادهای فطری خود را شکوفا کرده است.

از وحدت در خلقت تا تفاوت در مسیر رشد: تحلیلی جنسیت‌محور از رشد و شکوفایی

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، در منظومه معرفتی اسلام، «رشد» مفهومی درونی، فطرت‌محور و غایت‌مدار است که معنا و ارزش آن در پیوند با استعدادها و ظرفیت‌های خدادادی انسان شکل می‌گیرد. این برداشت، رشد را از معنای صرفاً کمی یا ظاهری فراتر می‌برد و آن را به فرآیندی وجودی و کیفی ارتقا می‌دهد. در این فرآیند، نفس انسانی مسیری را طی می‌کند که از حالت «قوه» آغاز شده و تا مرتبه «فعل» و نهایتاً «کمال مطلوب»

ادامه می‌یابد. این حرکت، تنها با بسترسازی هدایت الهی، تربیت ربانی و به فعلیت رسیدن قوای عقلانی، اخلاقی و معنوی از خلال سیاست‌های حکومت اسلامی تحقق پیدا می‌کند و در حقیقت، هدف نهایی آفرینش انسان را محقق می‌سازد.

در این چارچوب، پرسش اساسی این است که آیا مسیر رشد و شکوفایی برای همه انسان‌ها یکسان است یا تفاوت‌هایی بنیادین میان مسیرهای رشدی وجود دارد؟ در پاسخ، انسان‌شناسی اسلامی با تأکید بر دو اصل کلیدی اشتراک زن و مرد در گوهر انسانیت و قابلیت کمال، و تفاوت آن‌ها در تعین و شکوفایی استعدادها، تصویر روشنی ارائه می‌دهد. قرآن کریم در آیه نخست سوره نساء بیان می‌کند: «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا رَوْحَهَا»؛ به این معنا که زن و مرد از یک حقیقت انسانی و مبدأ وجودی مشترک خلق شده‌اند، اما به لحاظ ویژگی‌های جسمی، روانی و گرایشی، تفاوت‌هایی دارند که مسیر رشد و فعلیت‌یابی استعدادهای آن‌ها را متمایز می‌سازد (رک: زیبایی‌نژاد، ۱۳۸۸، صص. ۹۸-۱۲۰).

بر اساس مبانی کلام اسلامی، تفاوت‌های جنسیتی نه امری تصادفی یا برخاسته از تبعیض، بلکه جلوه‌ای از «نظام احسن» در آفرینش‌اند. در دستگاه معرفتی توحیدی، خداوند «حکیم» است، و فعل حکیم، عبث و بی‌هدف نیست: «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ» (مومنون/۱۱۵)؛ «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ» (سجده، ۷). این دو اصل قرآنی، که مورد اتفاق متکلمان شیعه نیز هست، بیان می‌دارند که هیچ اختلاف و تمیزی در جهان خلقت بی‌غایت نیست؛ بلکه هر یک به حکمت و مشیت الهی و در راستای هدف غایی خلقت انسان - یعنی قرب الی‌الله - سامان یافته است. از منظر کلامی، اصل «حکیمانه بودن فعل الهی» (تنزیه افعال خداوند از لغو و عبث) (برنجکار و سبحانی، ۱۳۹۵، ص. ۳۲۳) اقتضا می‌کند که تمام تمایزات طبیعی، از جمله تفاوت‌های جنسیتی، دارای کارکرد و نقش خاص در مسیر کمال انسانی و زندگی اجتماعی باشند. این تفاوت‌ها بخشی از نظام علت‌ومعلولی حکیمانه‌اند که در آن هر یک از دو جنس، با ویژگی‌های جسمانی، روانی و روحی ویژه خویش، ظرفیت و مأموریتی متمایز در تحقق غایات ربوبی دارند.

بنابراین، جنسیت و اختلافات جنسیتی در آفرینش، امری غایت‌مند و هدف‌مندند؛ نه نشانه برتری یا کاستی یکی بر دیگری، بلکه جلوه‌ای از تقسیم کار وجودی در چارچوب عدالت تکوینی. این تقسیم، ضامن تکامل فردی و اجتماعی و شرط تحقق الگوی کامل حیات انسانی است؛ الگویی که در آن، هر جنس با ایفای نقش ویژه و مکمل خود، مسیر بندگی و قرب الهی را هموار می‌سازد.

در واقع، تنوع در ظرفیت‌ها و قوای انسانی میان زن و مرد، بخشی از «طرح آفرینش» است، که هدف آن تکمیل نقش‌ها و ایجاد هماهنگی در حیات فردی و اجتماعی بشر است. همین نکته، ما را به بررسی دقیق‌تر تأثیر «جنسیت» و نقش آن در فرآیند رشد از منظر الهیات اسلامی سوق می‌دهد.

جریان‌های فمینیستی معاصر طیفی متنوع از رویکردها به جنسیت عرضه کرده‌اند؛ از تمایزگذاری کامل میان «جنس» و «جنسیت» گرفته تا طرح نظریه «سیالیت جنسیت»، که در آن جنسیت به‌عنوان امری تغییرپذیر و انعطاف‌پذیر معرفی می‌شود. در این نگرش‌ها، جنسیت عمدتاً ساخته و پرداخته فرهنگ، آموزش و ساختار اجتماعی دانسته می‌شود، و از این رو، تغییر آن نه‌تنها ممکن، بلکه در بسیاری موارد مطلوب تلقی می‌شود

(رک: دوبوآر، ۱۴۰۴). در مقابل، نگاه اصیل اسلامی، جنسیت را حقیقتی ریشه‌دار در نظام تکوین و آفرینش می‌داند. تفاوت‌های زن و مرد، نه محصول قراردادهای اجتماعی یا شرایط تاریخی، بلکه اموری ذاتی و حکیمانه‌اند، که از اراده الهی نشأت می‌گیرند (رک: زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۱، صص. ۹۱-۱۵۰). این تفاوت‌ها بخشی از نقشه خلقت‌اند و بر اساس مصالح وجودی هر جنس، مسیر و الگوی شکوفایی او را شکل می‌دهند. بدیهی است که نمی‌توان هر نوع تفاوتی را در جهان، به صورت کلی و یکسان، زمینه‌ساز رشد و تعالی تلقی کرد. بسیاری از تفاوت‌ها، مانند تفاوت میان ایمان و کفر، حق و باطل یا هدایت و ضلالت، نه تفاوت‌های تکوینی جهت‌دار، بلکه حاصل انتخاب آگاهانه و کنش اختیاری انسان‌اند، و از این حیث، ماهیتی ارزشی و هنجاری دارند. این‌گونه تفاوت‌ها نه تنها فی‌نفسه دلالتی بر مسیر رشد ندارند، بلکه دقیقاً در نسبت با مسئولیت اخلاقی و امکان انحراف یا سقوط معنا می‌یابند.

در مقابل، تفاوت‌های جنسیتی از سنخ این تفاوت‌ها نیستند. زن و مرد در اصل انسانیت و امکان قرب الهی مشترک‌اند، اما تفاوت‌های تکوینی میان آنان، پیش از هرگونه انتخاب فردی و مستقل از اراده انسانی، در ساختار خلقت نهاده شده است. از این‌رو، این تفاوت‌ها نه محصول کنش اختیاری انسان‌اند و نه واجد بار ارزشی مثبت یا منفی به‌خودی‌خود؛ بلکه بخشی از سامان حکیمانه آفرینش‌اند که متناسب با ظرفیت‌ها، استعدادها و اقتضانات وجودی هر یک از دو جنس، مسیر تحقق کمال انسانی را تنوع می‌بخشند. بر این اساس، نسبت دادن تفاوت‌های جنسیتی به مسئله رشد، به معنای تعمیم نابه‌جای مفهوم رشد به همه تفاوت‌ها نیست؛ بلکه ناظر به این نکته است که تفاوت‌های تکوینی جنسیتی، برخلاف تفاوت‌های ارزشی و انتخاب‌محور، حامل نوعی جهت‌مندی وجودی‌اند که امکان شکوفایی متوازن و متکثر انسان را در چارچوب فطرت زنانه و مردانه فراهم می‌سازند. در نتیجه، رشد زنانه تنها در پرتو فهم دقیق این تفاوت‌ها و نه در نفی یا همسان‌سازی آن‌ها، معنا می‌یابد. از این منظر، تحلیل جنسیتی از رشد و شکوفایی نه مسئله‌ای جانبی، بلکه ضرورتی بنیادین است. بدون چنین تحلیلی، فهم رشد زنانه از منظر الهیات اسلامی ناقص می‌ماند، و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و فرهنگی نیز از هماهنگی با حکمت آفرینش و مقتضیات وجودی زنان بازمی‌ماند.

تفاوت‌های جنسیتی به مثابه تجلی عدالت و حکمت الهی در مسیر رشد انسان

بر اساس منابع کلامی و روایی، تفاوت‌های جنسیتی هدفمند و غایت‌مدارند. در توحید مفضل، که از آثار روایی مهم شیعه است، امام صادق (ع) به تفصیل حکمت تفاوت‌های جسمانی و روانی زن و مرد را شرح می‌دهد، و نشان می‌دهد که این تفاوت‌ها برای تکمیل نقش‌ها و ایجاد تعادل در حیات انسانی ضرورت دارند (رک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۳، صص. ۸۸-۸۹). طبق تحلیل‌های پیش‌گفته، این اختلافات براساس خلقت حکیمانه خداوند در زن و مرد قرار داده شده است، و عدالت ایجاب می‌کند در برنامه‌ریزی مسیر رشد و شکوفایی لحاظ شود. از آنجاکه رشد و شکوفایی در نگرش فلسفی و کلامی اسلام به معنای به فعلیت رساندن ظرفیت‌های درونی و خدادادی است، چشم‌پوشی از این تفاوت‌ها در فرآیند رشد، نادیده‌گرفتن بخشی از حکمت الهی است. بنابراین، هرگونه برنامه‌ریزی در جهت رشد و تعالی زنان باید بر پایه درک عمیق این تفاوت‌ها و متناسب با

ظرفیت‌های ویژه زنانه طراحی شود. بنابراین، سیاست‌گذار در جامعه اسلامی موظف است این حقیقت هستی‌شناختی را در همه سطوح برنامه‌ریزی، از اسناد بالادستی گرفته تا سیاست‌های فرهنگی و تربیتی، لحاظ کند. بی‌توجهی به تفاوت‌های حکیمانه می‌تواند موجب انحراف مسیر رشد از الگوی فطری آن شود. نگاه اسلامی به تفاوت‌های جنسیتی، نگاه تبعیض‌آمیز نیست، بلکه ناظر به حکمت الهی در متنوع‌سازی مسیرهای شکوفایی است. چنان‌که شهید مطهری به‌صراحت بیان می‌کند: «زن و مرد در انسانیت و در قابلیت کمال مشترک‌اند، اما زن بودن زن و مرد بودن مرد، تفاوت در مسیر حرکت آن‌ها پدید می‌آورد، نه در مقصد نهایی» (مطهری، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۷). این نگاه، راه را برای فهم درست نسبت جنسیت و رشد هموار می‌کند. با پذیرش این مبنا، روشن می‌شود که رشد و شکوفایی مفهومی عام و انسانی است و جنبه‌های عقلانی، اخلاقی و معنوی آن اختصاص به جنس خاصی ندارد. اما مصادیق و مسیرهای تحقق آن می‌توانند از نظر جنسیتی جهت‌مند باشند. به همین دلیل، در رشد زنانه نمی‌توان از مزیت‌ها و ویژگی‌های فطری مانند محبت، عاطفه، مراقبت، دگرخواهی و توانمندی‌های خاص تربیتی غفلت کرد.

در آموزه‌های الهیاتی شیعه، این تفاوت‌ها نه اموری عارضی یا محصول فرهنگ، بلکه عناصر ذاتی خلقت‌اند که زن و مرد را برای ایفای نقش‌های مکمل آماده می‌سازند (رک: زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۱، صص. ۱۱۱-۱۱۵). این رویکرد، توزیع متوازن قوای انسانی را هدف می‌گیرد و مسیر فعلیت‌یابی استعدادها را متناسب با ساختار ویژه هر جنس شکل می‌دهد.

یکی از آفات جدی در تحلیل رشد زنانه، گرفتار شدن در دوگانه‌های افراطی است؛ جنسیت‌زدگی با تأکید بیش‌ازحد بر تفاوت‌ها، زنان را به حوزه‌های محدود و کلیشه‌ای سوق می‌دهد و مانع از رشد متعادل آنان در عرصه‌های گوناگون به‌ویژه اجتماعی و تمدنی می‌شود و جنسیت‌زدایی با حذف تفاوت‌ها، زنان را وادار می‌کند برای پیشرفت، هویت زنانه خود را کنار بگذارند و در چارچوب‌های مردمحور تعریف شوند. هر دو رویکرد، با حکمت آفرینش و منطق فطرت در تعارض‌اند. نگاه اسلامی، توازنی حقیقی را پیشنهاد می‌کند که رشد زنانه یعنی شکوفایی همه‌جانبه ظرفیت‌هایی که خداوند در وجود زن نهاده است؛ ظرفیتی که در عرصه عقلانیت، اراده، حکمت، مهر، مادری و مدیریت حیات عاطفی و اجتماعی معنا می‌یابد.

از امتداد حکمت و عدالت الهی در مسائل مرتبط با جنسیت به‌ویژه در تحلیل رشد و شکوفایی زنانه، مشخص می‌شود برنامه‌ریزی برای ارتقای علمی، فرهنگی و اجتماعی زنان نباید به قیمت تضعیف ویژگی‌های اصیل زنانه تمام شود. به‌عنوان نمونه، نباید به بهانه پیشرفت علمی و اجتماعی، عاطفه و روحیه مادری در زنان تضعیف شود. همچنین مادری نباید به امری طاقت‌فرسا یا مزاحم برای پیشرفت حرفه‌ای و علمی بدل گردد. زنان نباید احساس کنند برای موفقیت باید از هویت زنانه خود عبور کنند. چنین رویکردی، رشد زنانه را همه‌جانبه، متوازن و در امتداد حکمت الهی تعریف می‌کند.

سیاست‌گذاری دینی در پرتو مبانی کلامی رشد زنانه

با وجود پذیرش منشأ تکوینی تفاوت‌ها در اندیشه اسلامی، این مکتب اثرگذاری محیط اجتماعی، تربیت و فرهنگ بر نحوه بروز و شکوفایی استعدادهاى زنانه را انکار نمی‌کند. از این رو، سیاست‌گذاری کلان در نظام اسلامی نقشی سرنوشت‌ساز در جهت‌دهی به مسیر رشد زنان دارد. اسنادی مانند برنامه هفتم پیشرفت، که بر رفع موانع رشد و شکوفایی زنانه تأکید کرده‌اند، از این جهت اقدامی صحیح و به‌جا به شمار می‌آیند؛ اما برای آنکه این تلاش‌ها به نتایج اصیل و ماندگار بینجامد، باید در فهم معنای «رشد و شکوفایی زنانه» دقتی عمیق‌تر بر اساس مبانی اسلامی در دستور کار سیاست‌گذاران قرار گیرد.

عدالت جنسیتی در کلام اسلامی، به معنای قرار دادن هر انسان در مسیر رشد متناسب با ساختار وجودی و استعدادهای خاص اوست، نه هم‌سان‌سازی مکانیکی نقش‌ها و نه مرزبندی محدودکننده (رک: برنجکار و سبحانی، ۱۳۹۵، ص. ۳۰۸). این عدالت، توازن و تناسب را در پرورش ظرفیت‌های انسانی دنبال می‌کند. بنابراین در این رویکرد، سیاست‌گذاری‌ها نباید مانند رویکردهای غربی صرفاً بر شاخص‌های کمی چون نرخ اشتغال (سی درصد مدیریتی)، سهم مدیریتی یا میزان حضور سیاسی متمرکز شوند؛ زیرا چنین آمارگرایی، هرچند در حوزه سیاست عمومی اهمیت دارد، در صورت غفلت از ابعاد فطری و هویتی زنان، به تقلیل‌گرایی و تحریف مفهوم رشد می‌انجامد.

بنابراین، اگرچه برنامه هفتم پیشرفت در اصل توجه به رفع موانع رشد زنانه گامی مثبت برداشته است، اما برای آنکه نگاه سیاست‌گذاری منطبق با اندیشه اسلامی به‌طور کامل در عمل محقق شود، لازم است مفهوم رشد و شکوفایی زنانه همان‌گونه که در این مقاله بر اساس مبانی کلامی و فطرت‌محور اسلامی تبیین شد، در طراحی و اجرای سیاست‌ها عینیت یابد. تنها در این صورت است که سیاست‌گذاری‌ها می‌توانند نه‌تنها موانع بیرونی را برطرف کنند، بلکه مسیر تحقق عدالت جنسیتی، کرامت انسانی و غایت آفرینش زن را هموار سازند. با تأمل و عنایت به مبانی پیش‌گفته، سیاست‌گذار می‌تواند به فهمی دقیق‌تر و عمیق‌تر از رشد و شکوفایی زنان برسد و زمینه‌ای فراهم سازد که زنان در تمام ابعاد وجودی، انسانی و جنسیتی خود به شکوفایی برسند.

بر این اساس، یکی از معیارهای جایگزین رشد زنانه در اسناد بالادستی، طراحی نظام تعلیم و تربیت جنسیت‌محور است؛ نظامی که به‌جای کور جنسیتی، به بروز و فعلیت‌یابی ظرفیت‌ها و صفات اصیل زنانه توجه داشته باشد. نظام تربیتی، فرهنگی و مهارتی اگر بدون التفات به تفاوت‌های فطری و نقش‌های متمایز زنانه طراحی شود، ناگزیر زنان را برای کنش اجتماعی و سیاسی و اقتصادی بدون اقتضائات جنسیتی زنانه تربیت می‌کند و در نهایت به تعارض نقش‌ها، فرسایش هویتی و تضعیف کارکردهای زنانه در جامعه و خانواده می‌انجامد. در مقابل، تربیت جنسیت‌محور مبتنی بر مبانی کلامی رشد زنانه، باید به گونه‌ای سامان یابد که هم‌زمان زمینه حضور اجتماعی و اشتغال زنان را فراهم کند و هم مهارت‌ها، ارزش‌ها و توانمندی‌هایی زنانه چون عاطفه‌ورزی، تربیت‌گری و مدیریت حیات خانوادگی را تقویت نماید. در چنین الگویی، اشتغال زنان نه یک امتیاز ثانوی، بلکه بخشی از کرامت اجتماعی آنان تلقی می‌شود و عدم امکان تحقق آن برای فارغ‌التحصیلان زن، به معنای ناکارآمدی ساختارهای رشد و خدشه به کرامت انسانی زنان خواهد بود.

معیار مکمل در این چارچوب، تسهیل‌گری ساختاری و نهادی متناسب با زیست‌زنانه است؛ به این معنا که رفع تعارض میان نقش‌های خانوادگی و اجتماعی زنان، صرفاً به سطح انتخاب فردی واگذار نشود، بلکه در سطح سیاست‌گذاری کلان و طراحی اجتماعی پیگیری گردد. ایجاد زیرساخت‌هایی چون الگوهای حمل‌ونقل خانواده‌محور، تنظیم اوقات فراغت متناسب با نقش‌های چندلایه زنان، طراحی محیط‌های کاری زنانه و دوست‌دار خانواده و مادری، انعطاف‌پذیری در زمان و مکان اشتغال، و بازتعریف مناسبات شغلی در نسبت عادلانه با مسئولیت‌های مردان، از جمله شاخص‌های عینی این تسهیل‌گری است. چنین رویکردی نشان می‌دهد که رشد زنانه در سیاست‌های اسلامی، نه به معنای محدودسازی کنش اجتماعی زنان است و نه به معنای نادیده‌گرفتن تفاوت‌های جنسیتی؛ بلکه به معنای فراهم‌سازی بسترهایی است که زنان بتوانند بدون گسست از هویت زنانه و نقش‌های خانوادگی، در عرصه‌های اجتماعی و تمدنی نیز به شکوفایی برسند. این معیار، مستقیماً جایگزین نگاه کمی‌گرا در برخی از اسناد و مصوبات^۱ به مشارکت زنان شده و امکان تحقق عدالت جنسیتی فطرت‌محور را در اسناد بالادستی فراهم می‌سازد.

نهایتاً اینکه رشد زنانه، دستیابی به توازن پایدار میان همه ابعاد وجودی زن است؛ توازن که هم‌غایت انسانی او را تأمین می‌کند و هم در مسیر حکمت الهی و عدالت جنسیتی گام برمی‌دارد. بنابراین، رشد زنانه در سیاست‌های حکومت اسلامی به معنای فراهم‌سازی زمینه‌ای برای شکوفایی تمام ظرفیت‌هایی است که خداوند در ساختار زن به ودیعه نهاده است. این ظرفیت‌ها می‌توانند در عرصه‌هایی چون عاطفه، حکمت عملی، تربیت نسل، صبر، دگرخواهی و امتداد این خصوصیات زنانه در ایفای نقش‌های اجتماعی و تمدنی تجلی یابند. چنین رشدی اصیل و حکیمانه است، زیرا با فطرت و غایت آفرینش زن هماهنگ است و نه در چارچوب‌های مردم‌محور تعریف می‌شود و نه با بی‌اعتنایی به جنسیت.

این رویکرد، به‌طور آشکار در تقابل با دیدگاه‌هایی قرار دارد که رشد زن را در حذف ویژگی‌های زنانه و هم‌سان‌سازی او با مردان می‌دانند. برعکس، اسلام بر پذیرش حکیمانه تفاوت‌ها، حفظ کرامت فطری و فراهم‌آوردن بستر تحقق استعدادهای خدادادی تأکید می‌کند. در نتیجه، رشد زنانه در اندیشه اسلامی، الگویی متوازن و چندبُعدی است که هم بُعد فردی و هم بُعد اجتماعی حیات زن را پوشش می‌دهد، نهایتاً به تحقق عدالت، کرامت و تعالی انسانی می‌انجامد و همچنین از ظرفیت‌های زنانه در جهت تحقق تمدن نوین اسلامی استفاده می‌کند.

نتیجه‌گیری

بر اساس مبانی قرآنی، فلسفی و کلامی، «رشد و شکوفایی» در اندیشه اسلامی مفهومی درونی، فطرت‌محور و غایت‌مدار است که در نسبت مستقیم با استعدادها و ظرفیت‌های خدادادی انسان معنا می‌یابد. این فرآیند، نه صرفاً حرکتی بیرونی یا آموزشی، بلکه سیر وجودی نفس از قوه به فعل و از ناپختگی به کمال است؛ سیر

۱. به‌عنوان نمونه، در مصوبات ستاد ملی زن و خانواده دولت دوازدهم در سال ۹۷ صرفاً به افزایش کمی فعالیت سیاسی زنان اشاره شده است.

متکی بر هدایت الهی، تربیت ربانی و فعلیت‌یابی قوای عقلانی، اخلاقی و معنوی. در چارچوب انسان‌شناسی اسلامی، زن و مرد در گوهر انسانیت و امکان وصول به کمال مشترک‌اند، اما تفاوت‌های تکوینی و حکیمانه در ساختار وجودی آنان، مسیرهای متنوع و مکملی برای شکوفایی فراهم ساخته است.

این واقعیت، جایگاه بحث رشد زنانه را در قلمرو علم کلام روشن می‌سازد؛ زیرا تحلیل جنسیتی رشد، تنها یک بحث اجتماعی یا تربیتی نیست، بلکه ناظر به صفات الهی، به‌ویژه عدل و حکمت خداوند، و به مسئله غایت خلقت انسان پیوند دارد. بی‌اعتنایی به این تفاوت‌های بنیادین، خواه در قالب «جنسیت‌زدایی» که به حذف هویت زنانه و تعریف رشد در چارچوب مرد‌محور منتهی می‌شود، و خواه در قالب «جنسیت‌زدگی» که با اغراق در تمایزات، مسیر رشد متوازن را محدود می‌کند، در حقیقت به نادیده‌گرفتن حکمت الهی و تحریف معنای رشد اصیل می‌انجامد.

از منظر کلام اسلامی، عدالت جنسیتی به‌معنای ایجاد تناسب و توازن در پرورش ظرفیت‌های انسانی است، نه یکسان‌سازی و نه تبعیض. بر همین اساس، رشد زنانه عبارت است از طراحی بسترهایی که در آن، تمامی ظرفیت‌های اصیل زنان، اعم از عقلانی، عاطفی، تربیتی، اجتماعی و تمدنی، به‌شکلی متوازن و هم‌افزا شکوفا شود، بدون آنکه یک بعد فدای بعد دیگر گردد. این رویکرد، نشان می‌دهد که رشد زنانه جلوه‌ای از تحقق عدالت و حکمت الهی در ساحت انسانی است.

چنین نگرشی، فراتر از نگاه‌های تقلیل‌گرایانه در برخی نظریات غربی است که توانمندسازی زنان را عمدتاً در قالب شاخص‌های کمی چون مشارکت اقتصادی یا حضور مدیریتی می‌سنجند. در مقابل، رویکرد کلامی-اسلامی، رشد زن را فرآیندی همه‌جانبه می‌داند که در آن، حفظ کرامت و هویت زنانه با ایفای نقش‌های فردی، خانوادگی و تمدنی درهم‌تنیده است. بر این اساس، تبیین کلامی رشد زنانه می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری‌های کلان، از جمله در برنامه هفتم پیشرفت، قرار گیرد تا سیاست‌ها نه‌تنها به رفع موانع بیرونی بپردازند، بلکه زمینه تحقق عدالت جنسیتی، کرامت انسانی و غایت آفرینش زن را فراهم سازند.

پیشنهادات

۱. بازتعریف شاخص‌های رشد و شکوفایی زنان در اسناد بالادستی بر اساس فعلیت‌یابی متوازن ظرفیت‌ها و استعداد‌های خاص زنانه، با الهام از مبانی کلامی، انسان‌شناختی و آموزه‌های قرآنی؛
۲. بازنگری در نظام‌های آموزشی، فرهنگی و تربیتی با رویکرد جنسیت‌محور فطرت‌مدار، به‌منظور تقویت هم‌زمان رشد علمی، اجتماعی، عاطفی و خانوادگی زنان؛
۳. تدوین سیاست‌های عدالت جنسیتی فطرت‌محور با تأکید بر تناسب و توازن فرصت‌ها و پرهیز از افراط در رویکردهای تشابه‌محور یا تمایز افراطی؛
۴. طراحی الگوهای اشتغال و کنش اجتماعی متناسب با هویت زنانه، به‌گونه‌ای که امکان تحقق کرامت اجتماعی زنان، به‌ویژه فارغ‌التحصیلان، فراهم گردد؛

۵. ایجاد سازوکارهای ساختاری برای کاهش تعارض نقش‌های خانوادگی و اجتماعی زنان در سطح سیاست‌گذاری کلان؛
۶. توسعه زیرساخت‌های تسهیل‌گر متناسب با زیست‌زنانه و خانواده‌محور، از جمله در حوزه حمل‌ونقل، اوقات فراغت و محیط‌های کاری مادری‌دوست؛
۷. گسترش پژوهش‌های میان‌رشته‌ای با رویکرد کلامی-فلسفی برای استخراج و تکمیل معیارهای بومی رشد زنانه در حوزه‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی.

منابع

قرآن کریم.

- اخوان الصفا. (۱۴۱۲). رسائل اخوان الصفا و خلان الوفا. بیروت: دارالاسلامیه.
- بابایی، حمیدرضا. (۱۳۸۸). بررسی مفهوم رشد از دیدگاه قرآن. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، (۱۴).
- باقری، خسرو. (۱۳۸۷). درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- برنجکار، رضا و سبحانی، محمدتقی. (۱۳۹۵). کلام و عقاید ۳. قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
- پارسا، محمد. (۱۳۶۷). روانشناسی رشد کودک و نوجوان. تهران: نشر مؤلف.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). تفسیر انسان به انسان. قم: نشر اسراء.
- خسروی، زهره. (۱۳۸۲). مبانی روانشناختی جنسیت. تهران: دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۷۹). کلام جدید. قم: مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم.
- دلفی، کریستین. (۱۳۸۵). بازاندیشی در مفاهیم جنس و جنسیت (ترجمه مریم خراسانی). تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- دوبوآر، سیمون. (۱۴۰۴). جنس دوم (ترجمه قاسم صنعوی). تهران: نشر توس.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات الفاظ قرآن. بیروت: دار القلم.
- زیبایی‌نژاد، محمدرضا. (۱۳۸۸). هویت و نقش‌های جنسیتی. تهران: مرکز امور زن و خانواده.
- زیبایی‌نژاد، محمدرضا. (۱۳۹۱). جایگاه جنسیت و خانواده در نظام تربیت رسمی. قم: نشر هاجر.
- سیزواری، ملاحادی. (۱۳۶۹). شرح منظومه (تصحیح حسن حسن‌زاده آملی). تهران: نشر ناب.
- سفیری، خدیجه و ایمانیان، سارا. (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی جنسیت. تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۱). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۳۶۳). من لایحضره الفقیه. قم: جامعه مدرسین قم.
- طالقانی، محمود. (۱۳۶۲). پرتویی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۸۸). نهاية الحکمة (ترجمه علی شیروانی). قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- عمید، حسن. (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی عمید. تهران: امیرکبیر.
- فارابی، ابونصر. (۱۹۹۶). إحصاء العلوم. بیروت: مکتبة الهلال.
- فریدمن، جین. (۱۳۸۳). فمینیسم (ترجمه فیروزه مهاجر). تهران: آشیان.
- قرائتی، محسن. (۱۳۹۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قرشی، علی‌اکبر. (۱۳۹۰). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- کاردان، علی‌محمد و همکاران. (۱۳۸۰). درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: انتشارات سمت.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۳۷۷). تفسیر هدایت (ترجمه احمد آرام). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). مجموعه آثار استاد مطهری. تهران: صدرا.
- معین، محمد. (۱۳۵۳). فرهنگ فارسی معین. تهران: انتشارات سپهر.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۶۸). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۶۵). آموزش فلسفه. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- نوری طبرسی، میرزا حسین. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. بیروت: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
- هیكل، محمدحسین. (۱۳۶۳). معجم الفاظ القرآن الکریم (مجمع اللغة العربية). تهران: ناصرخسرو.

References

- The Noble Qur'an. (al-Qur'an al-Karim)*
Ikhwān al-Ṣafā'. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Rasā'il Ikhwān al-Ṣafā' wa Khillān al-Wafā'* [The Epistles of the Brethren of Purity and Loyal Friends]. Beirut: Dār al-Islāmīyah.
- Bābā'ī, Ḥamīd Riḍā. (2009 [1388 SH]). "Barrisi-yi Mafhūm-i Rushd az Dīdgāh-i Qur'an" [An Examination of the Concept of Development from the Qur'anic Perspective]. *Masā'il-i Kārburdī-yi Ta'līm wa Tarbiyat-i Islāmī* [Applied Issues in Islamic Education], (14).
- Bāqirī, Khusraw. (2008 [1387 SH]). *Darāmadī bar Falsafah-yi Ta'līm wa Tarbiyat-i Jumhūrī-yi Islāmī-yi Irān* [An Introduction to the Philosophy of Education of the Islamic Republic of Iran]. Tehran: Intishārāt-i 'Ilmī-Farhangī.
- Baranjkar, Riḍā & Subhānī, Muḥammad Taqī. (2016 [1395 SH]). *Kalām wa 'Aqā'id 3* [Theology and Doctrines, Vol. 3]. Qom: Markaz-i Muḍiriyat-i Ḥawzah-hā-yi 'Ilmīyah.
- Pārsā, Muḥammad. (1988 [1367 SH]). *Ravānshināsī-yi Rushd-i Kūdak wa Nujavān* [Developmental Psychology of Children and Adolescents]. Tehran: Nashr-i Mu'allif.
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh. (2008 [1387 SH]). *Tafsīr-i Insān bih Insān* [Interpretation of Human Being by Human Being]. Qom: Nashr-i Asrā'.
- Khusrawī, Zuhrah. (2003 [1382 SH]). *Mabānī-yi Ravānshinākhtī-yi Jinsiyat* [Psychological Foundations of Gender]. Tehran: Daftar-i Barnāmah'rīzī-yi Ijtīmā'ī wa Muṭālī'āt-i Farhangī.
- Khusrawpānāh, 'Abd al-Ḥusayn. (2000 [1379 SH]). *Kalām-i Jadīd* [New Theology]. Qom: Markaz-i Muṭālī'āt wa Pazhūhish-hā-yi Farhangī-yi Ḥawzah-yi 'Ilmīyah-yi Qum.
- Delfī, Krīstīn [Delphy, Christine]. (2006 [1385 SH]). *Bāzandīsh dar Mafāhīm-i Jins wa Jinsiyat* [Rethinking the Concepts of Sex and Gender]. Translated by Maryam Khurāsānī. Tehran: Rawshangarān wa Muṭālī'āt-i Zanān.
- Dubuwār, Sīmūn [de Beauvoir, Simone]. (2025 [1404 SH]). *Jins-i Duvvum* [The Second Sex]. Translated by Qāsim Ṣan'awī. Tehran: Nashr-i Tūs.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Mufradāt Alfāz al-Qur'an* [Glossary of Qur'anic Terms]. Beirut: Dār al-Qalam.
- Zībā'ī'nizhād, Muḥammad Riḍā. (2009 [1388 SH]). *Hūwīyat wa Naqsh-hā-yi Jinsiyatī* [Identity and Gender Roles]. Tehran: Markaz-i Umūr-i Zan wa Khānivādīh.
- Zībā'ī'nizhād, Muḥammad Riḍā. (2012 [1391 SH]). *Jāyghāh-i Jinsiyat wa Khānivādīh dar Niẓām-i Tarbiyat-i Rasmi* [The Place of Gender and Family in the Formal Education System]. Qom: Nashr-i Hājar.
- Sabzawārī, Mullā Hādī. (1990 [1369 SH]). *Sharḥ-i Manẓūmah* [Commentary on the Poetic Treatise]. Edited by Ḥasan Ḥasan'zādīh Āmulī. Tehran: Nashr-i Nāb.
- Safirī, Khadījah & Īmānīyān, Sārā. (2009 [1388 SH]). *Jāmi'ah'shināsī-yi Jinsiyat* [Sociology of Gender]. Tehran: Nashr-i Jāmi'ah'shināsān.

- Şadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad b. Ibrāhīm [Mullā Şadrā]. (2002 [1381 SH]). *al-Ḥikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfār al-'Aqliyah al-Arba'ah* [The Transcendent Philosophy in the Four Intellectual Journeys]. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Şadūq, Muḥammad b. 'Alī b. Bābawayh [al-Shaykh al-Şadūq]. (1984 [1363 SH]). *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh* [He Who Has No Jurist Before Him]. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn-i Qum.
- Tāliqānī, Maḥmūd. (1983 [1362 SH]). *Partū'ī az Qur'an* [A Gleam from the Qur'an]. Tehran: Shirkat-i Sihāmī-yi Intishārāt.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH [1996/1997 CE]). *al-Mizān fi Tafṣīr al-Qur'an* [The Balance in the Exegesis of the Qur'an]. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi 'Ilmīyah.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (2009 [1388 SH]). *Nihāyat al-Ḥikmah* [The Ultimate Philosophy]. Translated by 'Alī Shīrwānī. Qom: Būstān-i Kitāb.
- 'Amīd, Ḥasan. (2008 [1387 SH]). *Farhang-i Fārsī-yi 'Amīd* ['Amīd's Persian Dictionary]. Tehran: Amīr Kabīr.
- Fārābī, Abū Naşr. (1996 CE). *Iḥşā' al-'Ulūm* [The Enumeration of the Sciences]. Beirut: Maktabat al-Hilāl.
- Farīdman, Jīn [Friedman, Jean]. (2004 [1383 SH]). *Femīnizm* [Feminism]. Translated by Fīrūzih Muḥājir. Tehran: Āshiyān.
- Qarā'atī, Muḥsin. (2014 [1393 SH]). *Tafṣīr-i Nūr* [The Light Exegesis]. Tehran: Markaz-i Farhangī-yi Dars-hā'ī az Qur'an.
- Qurashī, 'Alī Akbar. (2011 [1390 SH]). *Qāmūs-i Qur'an* [Qur'anic Lexicon]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Kārdān, 'Alī Muḥammad, et al. (2001 [1380 SH]). *Darāmadī bar Ta'līm wa Tarbiyat-i Islāmī* [An Introduction to Islamic Education]. Tehran: Intishārāt-i Samt.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Biḥār al-Anwār li-Durar Akhbār al-A'imma al-Athār* [Seas of Lights Regarding the Pearls of the Traditions of the Pure Imams]. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Mudarrisī, Muḥammad Taqī. (1998 [1377 SH]). *Tafṣīr-i Hidāyat* [The Guidance Exegesis]. Translated by Aḥmad Ārām. Mashhad: Bunyād-i Pazhūhish-hā-yi Islāmī-yi Āstān-i Quds-i Riḍawī.
- Muṭahharī, Murtaḍā. (1995 [1374 SH]). *Majmū'ah-yi Āthār-i Ustād Muṭahharī* [Collected Works of Professor Muṭahharī]. Tehran: Şadrā.
- Mu'īn, Muḥammad. (1974 [1353 SH]). *Farhang-i Fārsī-yi Mu'īn* [Mu'īn's Persian Dictionary]. Tehran: Intishārāt-i Suhayl [Sepehr].
- Makārim Shīrāzī, Nāşir. (1989 [1368 SH]). *Tafṣīr-i Nimūnih* [The Exemplary Exegesis]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Mişbahī Yazdī, Muḥammad Taqī. (1986 [1365 SH]). *Āmūzish-i Falsafah* [Teaching Philosophy]. Tehran: Sāzmān-i Tabliġhāt-i Islāmī.
- Nūrī Ṭabarsī, Mīrzā Ḥusayn. (1408 AH [1987/1988 CE]). *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbaṭ al-Masā'il* [Supplement to the Means and Derivation of Issues]. Beirut: Mu'assasat Āl al-Bayt li-Ihyā' al-Turāth.
- Haykal, Muḥammad Ḥusayn. (1984 [1363 SH]). *Mu'jam Alfāz al-Qur'an al-Karīm* [Dictionary of the Words of the Noble Qur'an] (Majma' al-Lughah al-'Arabīyah). Tehran: Nāşir Khusraw.